

KATARZYNA KABACIŃSKA-ŁUCZAK

ORCID: 0000-0001-8098-3403

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

(DOI: 10.17460/PHO_2025.3_4.02)

TOWARZYSTWO PEDAGOGICZNE POLSKIE – POWSTANIE I ZNACZENIE¹

WPROWADZENIE

Wiek XIX na ziemiach polskich miał osobliwy charakter. Istotą podejmowanych działań, szczególnie społeczno-kulturowych, było zachowanie narodowej tożsamości pod zaborami. Poczucie rodzimej odrębności manifestowano na różne sposoby – od działań powstańczych, poprzez literaturę, po prace organicznikowskie, w tym organizowanie szkolnictwa i szerzenie świadomości narodowej w prasie, czyli tzw. *polski przekaz kulturowy*². Niewątpliwie na zmianę myślenia o szkolnictwie i wychowaniu wpłynęły różne czynniki, m.in. zmieniająca się sytuacja społeczno-polityczna po wstąpieniu na tron berliński Fryderyka Wilhelma IV (złagodzenie kursu antypolskiego – Trzeciakowski, 1973, s. 21 i nast.), przemiany zachodzące na wsi, walka z analfabetyzmem, rozbudzenie społeczeństwa w *złotym okresie kultury Poznania* (1834–1848) (Cybulska, 2001, s. 19), a także zmiany po roku 1848 (por. Banaszewski, 2007). Za punkt zwrotny można uznać właśnie ten rok, gdyż wśród zdobyczy „wypadków marcowych” – oprócz wprowadzenia pewnych ustępstw, m.in. powszechnego prawa wyborczego w państwie pruskim i wolności stowarzyszeń – ustanowiono również wolność prasy, znosząc cenzurę (Dulczewski, 1957, s. 22 i n.; Gzella, 1996, s. 33 i nast.; Kolasa, 2013, s. 163; Syska, 1949, s. 67 i nast.). Ludność polska pod zaborem pruskim zyskała możliwość podejmowania różnych działań społeczno-narodowych. Zabrano się z zapałem do dzieła w wielu dziedzinach życia narodowego – także na polu oświaty i wychowania.

¹ Artykuł jest uzupełnioną wersją tekstu opublikowanego na stronie: <https://ptp-pl.org/historia/>.

² Określenie autorstwa Bohdana Cywińskiego (za: Kucharczyk, 2021, s. 16).

Niewątpliwie możliwości te oraz panująca w Wielkim Księstwie Poznańskim atmosfera wpłynęły na aktywizację nauczycieli, którzy licznie uczestniczyli w powstaniu 1848 roku (za co zostali zwolnieni ze swoich posad) i przedstawiali postępowe postulaty zmian w szkolnictwie, w tym dotyczące unaradawiania szkół. Liga Polska, utworzona 25 czerwca 1848³, organizowała pomoc materialną dla zwolnionych nauczycieli oraz angażowała czynnych pedagogów do pracy w dyrekcjach miejscowych oddziałów. Jednakże działania te nie spotkały się z dużym odzewem (Truchim, 1959, s. 107; por. Kwiatek, 1957, s. 561; Grześ, 2005a, s. 59 i nast.). Podjęto więc działania oddolne. Grupa świątłych i postępowych nauczycieli podjęła starania utworzenia Towarzystwa Pedagogicznego w Poznaniu. Powołanie organizacji bezpośrednio poprzedziły konferencje nauczycieli organizowane z polecenia pruskiego ministra oświaty w Wielkim Księstwie Poznańskim w czerwcu i lipcu 1848 roku. Podczas tych spotkań podejmowano ważne tematy, m.in. podniesienia oświaty ludu i umocnienia polskości w szkołach, doskonalenia nauczycieli, podnoszenia ich świadomości narodowej, a także kwestię stanowisk inspektorów szkolnych. *Utrzymanie duchownych na stanowiskach inspektorów szkolnych nie leżało w interesie szkół, lecz jedynie w interesie duchowieństwa, w zamierzeniach utrzymania preponderencji nad szkołą i nauczycielem* (Truchim, 1959, s. 109). Ewaryst Estkowski popierał działania dotychczasowych inspektorów w myśl solidaryzmu narodowo-chrześcijańskiego. Podczas tych zgromadzeń powiatowych nauczycielstwo polskie nie miało przewagi w głosowaniach i przegrywało w wyborach delegatów na konferencje prowincjonalne. Ważnym czynnikiem wpływającym na oddolną inicjatywę powołania Towarzystwa była także, według Estkowskiego, działalność wspomnianej Ligii Polskiej, w ramach której planowano utworzenie koła skupiającego siły nauczycielskie (Truchim, 1959, s. 109; „Szkoła Polska”, 1849, s. 29).

Towarzystwo Pedagogiczne, według Ewarysta Estkowskiego, miało pełnić funkcję polskiego ministerstwa oświaty – rozumianego jako instytucja społeczna, a nie państwowa. Według niego istotne było wprowadzenie określonych uprawnień, których celem była reforma szkół w duchu narodowym oraz przekształcanie ich w kierunku praktycznego nauczania (Estkowski, 1848, s. 549–556). *Rok 1848; zrywając wszelkie pęta, dozwolił i nauczycielom wolniej odetchnąć. A zaraz objawiło się wśród nich życie, domaganie się pewnych praw, gorące dążenie do swobodnej pracy; objawiły się życzenia, aby niejedno w ich szkołach zmienić, lepszem zastąpić; objawiało się jako dalszy skutek, pragnienie wzajemnego porozumienia się, łączenia swych życzeń i sił w jedno ognisko: – słowem pragnienie stowarzyszenia się* („Szkoła Polska”, 1849, s. 33). Tak więc Towarzystwo miało integrować nauczycieli jako grupę zawodową, uczyć współpracy pedagogów z różnych zaborów oraz sprzyjać jednoczeniu przedstawicieli

³ *Działalność Ligi mimo legalności niechętnie przyjmowana przez władze pruskie, które wykorzystując nową ustawę o stowarzyszeniach, doprowadziły do jej rozwiązania w kwietniu 1850 r.* (Karcz-Taranowicz, 2015, s. 26).

różnych warstw społecznych (Karcz-Taranowicz, 2015, s. 26). Trudno jednoznacznie ocenić realizację tych założeń, zwłaszcza mając na uwadze krótki czas rzeczywistej działalności organizacji.

Towarzystwo Pedagogiczne w Poznaniu doczekało się kilku opracowań⁴, jednak wciąż brak całościowego, kontekstowego studium monograficznego. Jedynym szkicem poświęconym bezpośrednio TPP jest tekst Józefa Kwiatka z 1957 roku.

Celem niniejszych refleksji jest przedstawienie przyczyn powstania Towarzystwa Pedagogicznego w Poznaniu oraz jego znaczenia w XIX-wiecznej Wielkopolsce. Trudności pojawiają się już przy próbie ustalenia dokładniego czasu funkcjonowania omawianej organizacji. Rozpoczęcie działalności jest źródłowo potwierdzone wielokrotnie zarówno w notatkach lokalnej prasy, np. w „Wielkopolaninie”, jak w „Szkoła Polskiej”, szczególnie w jej pierwszym zeszycie. Trudność stanowi określenie momentu zakończenia aktywności Towarzystwa. Badacze, m.in. Eugenia Karcz-Taranowicz, ograniczają jego działalność do lat 1848–1849. Opinia ta jest trafna przy założeniu, że w 1849 r. realnie przestają funkcjonować władze centralne. Jednak nadal, do marca 1853 r., działała filia Towarzystwa w Jarocinie, a „Szkoła Polska” została zamknięta pod koniec grudnia 1853 r. Dlatego warto przyjąć dłuższą datację, mając na uwadze wysiłki Ewarysta Estkowskiego i działających filii. Dodatkowo kwestię tę komplikuje niejednoznaczna datacja podana w *Słowniku polskich towarzystw naukowych* t. 2 oraz różnice w stosowanym nazewnictwie, takie jak Towarzystwo Pedagogiczne Polskie, Polskie Stowarzyszenie Pedagogiczne, Towarzystwo Pedagogiczne w Poznaniu. Szczegółowej analizy tej kwestii dokonała Anna Szatkowska (Szatkowska, 2008, s. 212–213), konkludując, że brak jest jednoznacznej daty zakończenia działalności Towarzystwa. Trudno więc jednoznacznie określić czas jego aktywnego oddziaływania na grupę nauczycieli.

POWSTANIE TOWARZYSTWA PEDAGOGICZNEGO W POZNANIU

Trudno dokładnie ustalić, kto był inicjatorem zwołania zebrania nauczycieli w Poznaniu 9 września 1848 roku⁵. Prawdopodobnie zaproponował je Ewaryst Estkowski, wraz ze znanymi mu bliżej nauczycielami, korzystając z prawa stowarzyszania się. W wyznaczonym terminie stawiło się 17 nauczycieli, którzy jednogłośnie wykazali wolę założenia Towarzystwa Pedagogicznego, wśród nich: Antoni Cynka, Hilary i Piotr Dalkowscy, ks. Franciszek Duliński, E. Estkowski, Hebanowski, Kiliński, Teofil Klonowski, Krosiewicz, Józef Malczewski, Mazurski, Daniel Rakowicz, Siekierski, Józef Sikorski, Skalski, Kacper

⁴ Patrz bibliografia, s. 41.

⁵ *Nikomu przeto nie należy się wyłączny zaszczyt podania pomysłu, gdyż tenże przez jednego wyrzeczony, natychmiast od wszystkich przyjęty i uznany został za czasowy, a w przeprowadzeniu nader zbawienny* („Szkoła Polska” 1849, z. 1, s. 32).

Wilczyński, Stanisław Woliński („Szkoła Polska”, 1849, s. 33; por. Kwiatek, 1957, s. 567; Grześ, 2005a, s. 60). W trakcie zebrania ustalono cel Stowarzyszenia Pedagogicznego:

1. *prace pedagogiczne w języku polskim i w rzeczach, które całe stowarzyszenie za najpotrzebniejsze uzna;*
2. *ćwiczenie się w wymowie ojczystej;*
3. *powolne poprawienie i reformowanie na podstawie prawnej szkółek naszych w duchu narodowym;*
4. *wydawanie pisma pedagogicznego jako organu dążeń i prac całego stowarzyszenia;*
5. *wyrobinie opinii publicznej wśród nauczycieli i księży;*
6. *zawiązanie filialnych stowarzyszeń pedagogicznych po wszystkich powiatach polskich pod pruskim panowaniem zostających* („Szkoła Polska”, 1849, s. 34).

Podczas tego zebrania wyłoniono dwie komisje. Pierwsza, do której należeli: Estkowski, Rakowicz, Siekierski, miała przygotować odezwę odnośnie konieczności założenia Towarzystwa i wyznaczyć datę inicjującego zebrania. Celem drugiej, w skład której weszli: ks. Franciszek Duliński, Józef Malczewski, Ewaryst Estkowski, Stanisław Woliński, Daniel Rakowicz, było ułożenie projektu statutu Towarzystwa, który miał zostać przedyskutowany podczas konstytutywnego posiedzenia.

Pierwsza odezwa tworzącego się Towarzystwa ukazała się w „Gazecie Polskiej” (1848, nr 144). W jej treści zapraszano nauczycieli i księży na zebranie organizacyjne 20.09.1848 roku *do domu szkolnego na nowym rynku przy Bramce* oraz informowano o decyzjach podjętych podczas zebrania zawiązującego Towarzystwo z 9 września 1848 roku („Szkoła Polska”, 1849, z. 1, s. 32 i nast.; por. Kwiatek, 1957, s. 563). W odezwie ogłoszono jego cel, którym miało być *podniesienie ludu polskiego przez szkoły* („Szkoła Polska”, 1849, z. 1, s. 33 i nast.). Stowarzyszenie zostało powołane w celu opracowania prac pedagogicznych w języku polskim, dotyczących tematów uzgodnionych przez jego członków, wprowadzania ćwiczeń w mowie ojczystej, reformowania szkół w duchu narodowym, wydawania czasopisma pedagogicznego, oddziaływania na opinię nauczycieli i duchowieństwa oraz zakładania filii towarzystw pedagogicznych we wszystkich powiatach polskich pod panowaniem pruskim („Szkoła Polska”, 1849, z. 1, s. 34; „Kościół i Szkoła”, 1848, z. 9, s. 556 i nast.). Według Waldemara Osterloffa, celem Towarzystwa było *obmyślanie środków ku podnoszeniu wychowania młodzieży polskiej, szczególnie po wsiach i miasteczkach* (Osterloff, 1921, s. 18), pozyskiwanie coraz większego grona osób działających na rzecz wychowania i edukacji, a także integrowania szkoły i Kościoła oraz nauczycieli z duchowieństwem. Ponadto miało ono ułatwić nauczycielom wzajemne kształcenie się i umożliwić pozyskanie środków na wydanie książek służących kształceniu elementarnemu (Osterloff, 1921, s. 19). W założeniach tych można wyraźnie dostrzec zakorzenienie w myśli i działalności Komisji Edukacji Narodowej, Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych oraz

Izby Edukacyjnej (Osterloff, 1921, s. 19; por. Karbowski, 1911; Kwieciński, Kwiatkowska, Madalińska-Michalak, 2013).

W zebraniu 20 września uczestniczyło 68 osób, wśród których byli nauczyciele szkół elementarnych, seminariów nauczycielskich, gimnazjów, a także księży, klerycy oraz ojcowie rodzin (Truchim, 1959, s. 110). Co ważne, na spotkanie to przybyli również nauczyciele szkół elementarnych spoza Poznania i powiatu poznańskiego, m.in. z powiatów: bukowskiego, kościańskiego, mogileńskiego i średzkiego. Przewodniczącym spotkania został ks. Aleksy Prusinowski, a sekretarzem Ewaryst Estkowski. Podczas obrad podjęto decyzję o powołaniu do życia Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego⁶ („Szkoła Polska”, 1849, s. 3) oraz dyskutowano nad projektem statutu stowarzyszenia, który ostatecznie nie został przyjęty. W celu wypracowania nowej wersji rozporządzenia powołano 7-osobową komisję, w skład której weszli: Ewaryst Estkowski, Daniel Rakowicz, Karol Kasproicz – nauczyciel ze Swarzędza, Kałkowski, ks. Franciszek Duliński – katecheta Seminarium Nauczycielskiego w Poznaniu, ks. Aleksy Prusinowski – redaktor „Wielkopolanina” oraz Teofil Zakrzewski.

Najważniejszymi zmianami wprowadzonymi w nowej wersji statutu było rozszerzenie terytorium rekrutacji członków na wszystkie ziemie znajdujące się pod panowaniem pruskim oraz *ograniczenie członkostwa do nauczycieli, księży i osób zajmujących się wychowaniem* („Szkoła Polska”, 1849, s. 39–42). Zgodnie ze statutem powołano trzy wydziały: pedagogiczny (komisje metodyki, dydaktyki i pedagogiki ścisłej), redakcyjny (wydawanie czasopisma pedagogicznego) oraz biblioteczny (utworzenie biblioteki Towarzystwa), a także *przewidziano możliwość powstania oddziałów powiatowych Towarzystwa, podlegających Towarzystwu Centralnemu w Poznaniu* („Szkoła Polska”, 1849, s. 39–42). Założenia organizacyjne miały twórczy i aktywizujący charakter, jednak w praktyce realną działalność podjął tylko wydział redakcyjny, którym zajmował się przede wszystkim Ewaryst Estkowski.

Do Towarzystwa wstępowali nie tylko nauczyciele szkół elementarnych, lecz również gimnazjalnych, m.in. Milewski – późniejszy radca rejonowy, Józef Szóstakowski – przyszyły dyrektor trzemeszeńskiego gimnazjum, Jerzykowski i inni. Należeli do niego również nauczyciele szkół realnych, tacy jak Primer i Choiński, a także księży: Franciszek Bażyński i Adam Wroński – rektor szkoły gnieźnieńskiej, Koszutski, Basiński, Tułodziecki, Lewandowski, Pankau, Polcyn, Kluk, Brzeziński i wielu innych. Wśród członków znaleźli się ponadto obywatele wiejscy, m.in. Kazmierz Koczorowski z Witosławia, Ignacy hr. Bniński z Samostrzela, Kazmierz Kantak z Izabeli i inni (Karwowski, 1918, s. 357).

Niestety, dobrze zapowiadająca się działalność Towarzystwa została udaremniona przez kilka czynników, m.in. epidemię cholery, która po pojawieniu się

⁶ Nazwa ta została przyjęta w ostatecznej wersji ustaw Towarzystwa we wrześniu 1848 r. („Szkoła Polska”, 1849, z. 1, s. 39).

w Wielkopolsce wstrzymała postępy prac. Po jej ustaniu okazało się, że zapał widoczny w trakcie zakładania Towarzystwa znacznie ostygł, czego skutkiem były trudności w zgromadzeniu odpowiedniej liczby członków na zebraniach. Jednakże nauczyciele-entuzjaści oraz Liga Polska kilkakrotnie apelowali i zapraszali na posiedzenia, ale odzew był niewielki. Ostatecznie udało się zebrać wymaganą liczbę członków i na kolejnym zebraniu tymczasowo przyjęto statut, lecz wyraźnie widoczny był brak chęci i zaangażowania w działalność stowarzyszenia. Dokonano wyboru członków dyrekcji centralnej: ks. Franciszka Dulińskiego na stanowisko prezesa, Ewarysta Estkowskiego jako sekretarza i Hebanowskiego na skarbnika („Szkola Polska”, 1849, s. 42 i nast.).

Od 6 grudnia 1848 roku Polskie Towarzystwo Pedagogiczne działało bardzo intensywnie przez blisko trzy miesiące. W tym czasie wygłoszono wiele referatów, przeprowadzono liczne merytoryczne dyskusje, omówiono *Rozkład nauk w szkole elementarnej*, oceniono podręczniki wykorzystywane w szkołach elementarnych, przygotowywano nową wersję elementarza, debatowano nad funkcjonowaniem szkół niedzielnych, sporządzono wykaz potrzeb szkół elementarnych w Wielkim Księstwie Poznańskim w celu przedstawienia go Sejmowi pruskiemu przez jednego z posłów polskich oraz opracowano odezwę do towarzystw filialnych (Truchim, 1959, s. 114).

W lutym 1849 roku działalność Centralnej Dyrekcji Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego zaczęła stopniowo zanikać. Przyczyną tej sytuacji była m.in. reakcja nauczycieli na wystąpienie króla Fryderyka Wilhelma IV (Truchim, 1959, s. 114; s. 115; Hellwig, 1998, s. 32–36). Władca na konferencji dyrektorów i nauczycieli seminariów nauczycielskich w Berlinie obciążył nauczycieli winą za wybuch powstania 1848 roku. Skrytykował przede wszystkim nauki modernistyczne i bezreligijne oświecanie mas. Wystąpienie to przekreślało możliwość podniesienia poziomu szkół elementarnych oraz kształcenia i dokształcania nauczycieli. Członkowie Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego, Centralna Dyrekcja oraz nauczyciele po zapoznaniu się ze stanowiskiem króla nie wiedzieli, jak ustosunkować się do królewskiej deklaracji. W efekcie frekwencja podczas zebrań znacznie spadła. Na 27 czerwca 1849 roku zwołano walne zebranie, podczas którego uściślono cel Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego (spotkania mają odbywać się raz w miesiącu, a podczas nich należy odczytać rozprawę pedagogiczną) oraz wybrano nową dyrekcję. Jej prezesem został ks. Aleksy Prusinowski, natomiast członkami ks. Franciszek Duliński, ks. Kaliński, Daniel Rakowicz i Ewaryst Estkowski. Ponadto na działania stowarzyszenia negatywnie wpłynęło kolejne Prawo o stowarzyszeniach z czerwca 1849 roku, zgodnie z którym należało co najmniej 24 godziny wcześniej powiadomić miejscowe władze o terminie posiedzenia oraz przedstawić im statut stowarzyszenia. Jednocześnie władze policyjne zyskały prawo delegowania jednego lub dwóch swoich przedstawicieli na zebrania, z możliwością jego rozwiązania. W konsekwencji nauczyciele przestali uczestniczyć w posiedzeniach. Kolejną, bez wątpienia istotną przyczyną osłabienia działalności Towarzystwa Pedagogicznego

Polskiego był fakt, iż prezes Centralnej Dyrekcji ks. Aleksy Prusinowski został wybrany na posła do Sejmu pruskiego i zrezygnował z prezesury. Jak twierdzi Stefan Truchim, w tym momencie Towarzystwo Pedagogiczne właściwie przestało istnieć (Truchim, 1959, s. 115–117).

„SZKOŁA POLSKA” (1849–1853) – ORGAN TOWARZYSTWA PEDAGOGICZNEGO

Dla członków stowarzyszenia bardzo ważną kwestią było wydawanie pisma pedagogicznego, na łamach którego prezentowano by idee Towarzystwa oraz podejmowano problematykę dotyczącą wychowania i oświaty. Pod koniec 1848 roku, podczas walnego zebrania wybrano komitet redakcyjny, w skład którego weszli: ks. Franciszek Duliński, ks. Józef Brzeziński (kanonik i proboszcz kapituły poznańskiej, bliski współpracownik arcybiskupa Leona Przyłuskiego; od 1840 wizytator generalny szkół elementarnych archidiecezji) (Grześ, 2005b, s. 61), ks. Aleksy Prusinowski oraz nauczyciele: Józef Sikorski, Ewaryst Estkowski, Daniel Rakowicz, F. Siekierski. „Szkoła Polska: pismo miesięczne poświęcone pedagogice” po raz pierwszy ukazała się w styczniu 1849 roku i stała się organem Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego. *Atoli pismo nasze ma być nie tylko organem wyrabiającej się wolności i samodzielności szkoły, lecz nadto przewodnikiem prawdziwie polskiego a chrześcijańskiego wychowania i kształcenia., ale jedynie na silnej podstawie narodowości i chrześcijaństwa [...] Aby zaś pismo nasze było tej zgody tłumaczem, zapraszamy nauczycieli jako i duchownych do wspólnej z nami piśmiennej pracy* (Osterloff, 1921, s. 20).

Redaktorem pisma został wybrany E. Estkowski i wkrótce na niego spadł cały ciężar wydawania jedynej wówczas na ziemiach polskich gazety o tematyce pedagogicznej. Periodyk składał się z czterech części: w pierwszej publikowano artykuły ściśle pedagogiczne, w drugiej – dydaktyczne i metodyczne, w trzeciej – historyczno-szkolne, w czwartej – wiadomości bieżące o sprawach szkoły. Ponadto na łamach pisma Estkowski publikował sprawozdania z działalności Towarzystwa Pedagogicznego. *Czasopismo nawiązywało do tradycji KEN, reprezentowało kierunek narodowo-solidarystyczny i katolicki* (Grześ, 2005, s. 62). Pod koniec działalności periodyku, w 1853 roku, Estkowski na jego łamach napisał: *pismo nasze ma być nie tylko organem wyrabiającej się wolności samodzielności szkoły, lecz nadto przewodnikiem prawdziwie polskiego a chrześcijańskiego wychowania i kształcenia [...]. W towarzystwie naszym pedagogicznym księża i nauczyciele bratnie dłonie sobie podali i wspólnie prace około wychowania narodowego podejmować zaczęli* („Szkoła Polska”, 1853, s. 409).

Po zaprzestaniu działalności Dyrekcji Centralnej „Szkoła Polska”, a w praktyce sam Estkowski na kartach czasopisma doradzał i udzielał wskazówek filialnym towarzystwom, publikując także sprawozdania z ich działalności. Redagując periodyk, starał się w pewien sposób kontynuować idee i założenia Towarzystwa Pedagogicznego oraz przejąć zadania Dyrekcji Centralnej. Niestety, w wyniku

trudności finansowych, niewielkiego nakładu, ograniczonego zainteresowania sprawami wychowania w społeczeństwie oraz presji środowisk konserwatywnych, Estkowski zamknął czasopismo w grudniu 1853 roku. *Po wyczerpaniu wszelkich sposobów, celem utrzymania „Szkoły”, po pięcioletniej walce z oziębłością społeczeństwa, widział się Estkowski zniewolonym z końcem roku 1853 zaprzestać wydawnictwa* (Karwowski, 1918, s. 538).

„Szkoła Polska”, pierwsze polskie pismo o profilu pedagogicznym, pomimo nowatorskich założeń, szczególnie w początkowym okresie działalności, oraz niesłabnącej pracy redakcji, nie wywarła decydującego wpływu na szerokie rzesze nauczycieli szkół elementarnych. Jednak, jak podkreślają badacze, oddziaływała na nauczycieli wyróżniających się aktywnością i chęcią dokształcania, którzy wykorzystywali zawarte w niej wiadomości podczas spotkań Towarzystwa, merytorycznych dyskusji, a także przyswajali zasady dydaktyczno-metodyczne oraz pogłębiali wiedzę o historii i kulturze polskiej (Truchim, 1959, s. 177).

OGNISKA FILIALNE TOWARZYSTWA PEDAGOGICZNEGO

Pod wpływem atmosfery przemian polityczno-społecznych w Wielkim Księstwie Poznańskim z zapałem przystąpiono do organizowania filialnych towarzystw pedagogicznych. Na łamach „Wielkopolanina” ks. Aleksy Prusinowski zamieszczał informacje adresowane do nauczycieli, dotyczące działalności Towarzystwa Pedagogicznego (Dulczewski, 1957, s. 40). Ponadto zachęcał nauczycieli i księży do tworzenia oddziałów towarzystwa w swoich miejscowościach: *Wiadomo zapewne każdemu, jak od niejakiemu czasu w Poznaniu i po wielu innych miejscach schodzą się nauczyciele i ojcowie rodzin, jako też i księża blisko siebie mieszkający na narady co dwa tygodnie społem, aby z sobą pomówić o tem, jak to wychowywać trzeba dzieci polskie po szkołkach wiejskich i miejskich. Jest to rzecz bardzo dobra i chwalebna, czemuż być więc i ty kochany nauczycielu lub księżu, który to teraz oto czytasz, nie miał o podobnem Towarzystwie pomyśleć, jakby je też w twojej okolicy założyć?* („Wielkopolanin”, 1849, nr 16). Z dumą ogłaszano powstanie oddziałów Towarzystwa Pedagogicznego m.in. w powiecie szamotulskim, *Dnia 12tego Września r.b. o godzinie 10tej odbędzie zawiązane towarzystwo pedagogiczne polskie powiatu Szamotuł, pierwsze posiedzeniu generalne, [...] na które miłośników rzeczzonego towarzystwa, w imieniu tegoż uprzejmie zapraszam. Ks. Wincenty Taszarski, proboszcz jako przewodniczący* („Wielkopolanin”, 1849, nr 73). Przekazywano również informacje o terminach posiedzeń Towarzystwa Pedagogicznego⁷. Powstały filie Towarzystwa w Buku (jako pierwsze 25 października 1848 r.), Żninie, Śremie, Grodzisku, Lwówku, Swarzędzu, Gnieźnie, Miłosławiu, Rogoźnie, Ostrowie, Pleszewie, Krotoszynie,

⁷ *Posiedzenie towarzystwa pedagogicznego odbędzie się dnia 5go Czerwca o godzinie 10tej przed południem w Środzie w budynku szkolnym katolickim, na które Szanownych duchownych Nauczycieli i wszystkie sprawie dobrej przychylnie osoby się zaprasza* („Wielkopolanin”, 1850, nr 44).

Jarocinie (istniało najdłużej, do marca 1853 r.), Koźminie, Krobi, Kostrzynie, Szamotułach, Obornikach, Kcyni, Szubinie, Mokronosie, Wrześni, Ryczywole, Żerkowie, Wyrzysku, Środzie, Mielżynie, Kościanie⁸ (Archiwum Państwowe w Poznaniu, nr zespołu 4807, sygn. 1547). Według Bolesława Grzesia istniało ogółem 27 ognisk filialnych, Stanisław Nawrocki naliczył 463 członków stowarzyszeń filialnych (Archiwum Państwowe w Poznaniu, nr zespołu 4807, sygn. 1547), natomiast w opinii Stefana Truchima ich liczba wahała się między 10 a 60 osób (Truchim, 1959, s. 117).

Członkowie zbierali się kilka razy w miesiącu, wygłaszano odczyty, pisano rozprawy i zakładano biblioteczki. Aktywność lokalnych towarzystw zależała nie tylko od relacji kierownictwa z lokalną administracją pruską oraz zaangażowania prezesów, ale także – szczególnie po zaprzestaniu działalności Centralnej Dyrekcji – od funkcjonowania „Szkoły Polskiej”, w której drukowano najlepsze referaty wygłaszane podczas spotkań kół (Truchim, 1959, s. 117–118). Można przypuszczać, że większość nauczycieli szkół elementarnych pod zaborem pruskim należała do towarzystw filialnych. Oddziały te odegrały znaczącą rolę w (do)kształceniu nauczycieli. Przyczyniły się do pogłębienia ich wiedzy dydaktyczno-wychowawczej, przyzwyczyły do mówienia o bieżących problemach szkoły oraz współpracy domu ze szkołą, zaproponowały ujednoczenie treści i organizacji szkolnictwa elementarnego, uwzględniając specyfikę szkół miejskich i wiejskich, uświadamiały rolę i znaczenie wychowania narodowego, ale przede wszystkim krzewiły wiedzę o języku polskim i dziedzictwie narodowym, wpajając wartości kolejnym pokoleniom nauczycieli (por. Kwiatek, 1957).

Oddziały filialne zajmowały się także działalnością charytatywno-oświatową. *Organizowały m.in. pomoc materialną dzieciom w wieku szkolnym i przebywającym w ochronkach, zakładały w szkołach czytelnie, powoływały szkołyki niedzielne dla młodzieży i dorosłych o charakterze religijno-narodowym i praktycznym. Podejmowane przedsięwzięcia służyły podnoszeniu ogólnego stanu oświaty oraz ściślejszemu zespoleniu społeczeństwa polskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim* (Karcz-Taranowicz, 2015, s. 27).

PODSUMOWANIE

Trudno jednoznacznie wskazać moment zaprzestania działalności Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego. Nie ulega jednak wątpliwości, że na jego zakończenie wpłynęły zarówno czynniki polityczne, takie jak zmiana prawa o stowarzyszeniach czy mowa królewska, jak i marazm ogarniający część społeczeństwa, w tym również tych, którzy byli świadomi znaczenia i ważności podejmowania działań pedagogicznych na rzecz szkół elementarnych i kształcenia nauczycieli. Wiadomo, że stosunkowo wcześniej zaprzestała swojej

⁸ *Towarzystwo Pedagogiczne w Poznaniu w zaborze pruskim w I połowie XIX wieku*, Archiwum Państwowe w Poznaniu, nr zespołu 4807, sygn. 1547.

działalności Dyrekcja Centralna, podczas gdy oddziały filialne funkcjonowały bez wątplenia ze zróżnicowaną aktywnością i przez różny czas. Niewątpliwie do zakończenia działalności Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego przyczyniły się władze pruskie, które wykorzystały ustawę z 11 marca 1850 roku, zabraniającą funkcjonariuszom państwowym przynależenia do organizacji politycznych *nieprzychylnych rządowi*, a Towarzystwo Pedagogiczne Polskie zostało uznane za taką właśnie organizację (Kwiatek, 1957, s. 578). W konsekwencji nauczyciele biorący udział w posiedzeniach Towarzystwa byli szykanowani, a organizowania spotkań na terenie szkół zabraniano. Czynniki te przyczyniły się do stopniowego zaprzestania działalności poszczególnych oddziałów terenowych. Niestety, wysiłki podejmowane przez Ewarysta Estkowskiego nie przyniosły skutku. Tym samym nie została zrealizowana jego wizja, że *połączy silnie polskich nauczycieli, księży i przez nich lud, tak, że Polak z Górnego Śląska lub Prus Zachodnich jedną będą mieli dążność z Wielkopolaninem* (Szulkin, 1954, s. 86).

Jakie było znaczenie działalności pierwszego polskiego Towarzystwa Pedagogicznego w Poznaniu? Odpowiedź nie jest jednoznaczna, gdyż Towarzystwo od początku zmagало się z wieloma trudnościami. Po pierwsze, niski poziom wykształcenia i świadomości nauczycieli utrudniał podjęcie poważniejszych działań dydaktyczno-naukowych. Po drugie, księża angażowali się w działalność Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego z różną aktywnością. Po trzecie – czas funkcjonowania organizacji nie był wystarczająco długi ani intensywny, by wywołać spektakularne i znaczące zmiany w sferze dydaktyczno-wychowawczej. Niewątpliwie należy pamiętać, że Towarzystwo Pedagogiczne w Poznaniu, będące reakcją na wydarzenia 1848 roku, było pierwszym stowarzyszeniem skupiającym nauczycieli polskich i przyczyniło się do ożywienia pewnej grupy nauczycieli w zaborze pruskim. Ponadto, na uwagę zasługuje fakt podjęcia dyskusji nad ważnymi dla nauczycieli i szkół zagadnieniami metodyczno-dydaktycznymi oraz wychowawczymi. Wydaje się, że największym osiągnięciem Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego było wydawanie pierwszego pedagogicznego miesięcznika „Szkoła Polska” oraz rozbudzenie wśród polskich pedagogów świadomości znaczenia wychowania narodowego (Szulkin, 1954; Truchim, 1959; Kwiatek, 1957). Ponadto należy docenić zainicjowanie działalności filialnej, która sprzyjała wymianie doświadczeń między nauczycielami w różnych powiatach, prowadzeniu dyskusji metodycznych, zakładaniu bibliotek szkolnych oraz propagowaniu idei wychowania narodowego i kształcenia nauczycieli poza głównym ośrodkiem w Poznaniu. Według Zbigniewa Kwiecińskiego *Towarzystwo Pedagogiczne Ewarysta Estkowskiego odegrało istotną rolę w podnoszeniu poziomu naukowego nauczycieli, w popularyzacji wiedzy społecznej i pedagogicznej wśród społeczeństwa i w krzewieniu patriotyzmu* (Kwieciński, Kwiatkowska, Madalińska-Michalak, s. 343). Ponadto oddziaływanie Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego wywarło wpływ na rozwój idei zrzeszania się środowiska

pedagogicznego w innych zaborach, szczególnie w Galicji, gdzie dzięki przyznanym swobodom autonomicznym w 1868 roku powstało Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie (od 1906 roku Polskie Towarzystwo Pedagogiczne). Towarzystwo to wydawało czasopismo „Szkoła”, które stało się forum wymiany doświadczeń dydaktyczno-wychowawczych, publikowało artykuły metodyczne i sprawozdania z działalności organizacji, a także propagowało idee wychowania narodowego i kształcenia nauczycieli, kontynuując tradycje zapoczątkowane przez „Szkołę Polską” (Karcz, 1999; Grabowska-Pieńkosz, 2023; Przeniosło, 2014; Dormus, 2017; Wałęga, 2013). Badacze współczesnego rozwoju Towarzystwa Pedagogicznego w Polsce uważają, że *Do idei i programu Towarzystwa nawiązywali po latach inicjatorzy – twórcy organizacji nauczycielskich, w tym także utworzone 21 listopada 1956 r. Poznańskie Towarzystwo Pedagogiczne (100 lat ZNP Ludzie, fakty, sprawy, wydarzenia, 2005, s. 430; por. Związek Nauczycielstwa Polskiego w Wielkopolsce 1920–1961, 1963)*. Wydaje się jednak, że owe nawiązania były także widoczne w działalności Poznańskiego Towarzystwa Pedagogicznego w latach 1936–1939.

BIBLIOGRAFIA

Banaszewski K. (2007), *Rewolucja, powstanie, początek niepodległości czy niepotrzebny zryw? – poglądy polskich uczestników i obserwatorów wokół poznańskiej Wiosny Ludów*, „Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” t. 1.

Cybulska L. (2001), *Polskie czasopisma literackie w życiu kulturalnym Polaków Wielkiego Księstwa Poznańskiego w XIX wieku*, w: G. Gzella, J. Gzella (red.), *W kręgu prasy (przeszłość – terażniejszość – przyszłość)*, t. 2, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Do nauczycieli, „Wielkopolanin”, 1849, nr 16.

Dormus K. (2017), *Galicyjska prasa pedagogiczna jako źródło wiedzy o rozwoju polskiej myśli pedagogicznej – stan badań, postulaty*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika”.

Dulczewski Z. (1957), *Z dziejów prasy ludowej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1848–1850*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Estkowski E. (1848), *Czego nam Polakom najbardziej potrzeba? „Kościół i Szkoła”*.

Grabowska-Pieńkosz D. (2023), *Towarzystwo Pedagogiczne (1868–1921): założenia ideowe – przemiany organizacyjne i programowe – główne kierunki prac oświatowych*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Grześ B. (2005a), *Geneza i działalność Związku Nauczycielstwa Polskiego w Wielkopolsce w latach 1920–2005*, Poznań: Wydawnictwo Bociek: Zarząd Okręgu Wielkopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego.

Grześ B. (red.) (2005b), *100 lat ZNP. Ludzie, fakty, sprawy, wydarzenia*, Warszawa; Kielce: Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP.

Gzella G. (1996), *Pruskie prawo prasowe w drugiej połowie XIX wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” z. 306.

Hellwig J. (1998), *W sto pięćdziesiątą rocznicę powstania Towarzystwa Pedagogicznego w Poznaniu*, „Biuletyn Historii Wychowania” nr 7/8.

Karbowiak A. (1911), *Pierwsze polskie czasopismo pedagogiczne*, Lwów: Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych.

Karcz E. (1999), *Towarzystwa pedagogiczne w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim na przełomie XIX i XX wieku: wybrane aspekty*, Opole: Wydawnictwo UO.

Karcz-Taranowicz E. (2015), *Geneza stowarzyszeń nauczycielskich na ziemiach polskich*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 3–4.

Karwowski S. (1918), *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. 1 1815–1852, Poznań: Nakładem i czcionkami drukarni nakładowej Braci Winiewiczów.

Kolasa W. (2013), *Historiografia prasy polskiej 1918 roku: naukometryczna analiza dyscypliny (1945–2009)*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Kucharczyk G. (2021), *Długi kulturkampf. Pruskie i niemieckie wojny kulturowe przeciw Polsce w latach 1795–1918*, Warszawa: NCK 2021.

Kwiątek J. (1957), *Towarzystwo Pedagogiczne Polskie*, „Roczniki Historyczne” nr 23.

Kwieciński Z., Kwiatkowska H., Madalińska-Michalak J. (2013), *Polskie Towarzystwo Pedagogiczne – przeszłość i teraźniejszość*, w: Z. Kruszewski (red.), *Towarzystwa Naukowe w Polsce: dziedzictwo, kultura, nauka, trwałość*, t. 1, Warszawa: Rada Towarzystw Naukowych przy Prezydium PAN; PAN Drukarnia Naukowa.

Obwieszczenie (1849), „Wielkopolanin” nr 73.

Ochmański W. (red.) (1963), *Związek Nauczycielstwa Polskiego w Wielkopolsce 1920–1961*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Osterloff W. (1921), *Ewaryst Estkowski (1820–1856)*, Łódź: nakł. Księgarni Ludwika Fiszera.

Przeniosło M. (2014), *Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie w latach 1868–1906 (wybrane zagadnienia)*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX” t. XIII.

Sordylowa B. (red.) (1990), *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2, *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Syska H. (1949), *Od „Kmiotka” do „Zarania”. Z historii prasy ludowej*, Warszawa: Wydawnictwo Ludowe.

Szatkowska A. (2008), „*Biuletyn Poznańskiego Towarzystwa Pedagogicznego*” – odkrywcze wyniki opracowania komputerowego, „Biblioteka” nr 12.

„Szkoła Polska”, 1849.

Szulkin M. (1954), *Ewaryst Estkowski*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Towarzystwo Pedagogiczne w Poznaniu w zaborze pruskim w I połowie XIX wieku, Archiwum Państwowe w Poznaniu, nr zespołu 4807, sygn. 1547.

Truchim S. (1959), *Ewaryst Estkowski. Zarys monografii*, Warszawa: PWN.

Trzeciakowski L. (1973), *Pod pruskim zaborem 1850–1918*, Warszawa: Wiedza Powszechna.

Wałęga A. (2013), *Galicyjska „Szkoła” jako przykład czasopisma pedagogicznego okresu zaborów*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika” z. 421.

„Wielkopolanin”, 1850, nr 44.

The Polish Pedagogical Society – its establishment and meaning

Summary

Aim: The article aims to present the circumstances leading to the establishment of the Poznań Pedagogical Society, its work and significance for the development of Polish education, teacher training, and the furtherance of the idea of national education among Poles living under Prussian rule.

Methods: The article uses the content analysis method based on printed sources.

Results: The Poznań Pedagogical Society, set up in the wake of the “March riots” of 1848 under the auspices of e.g. Ewaryst Estkowski, was relatively short-lived, yet it provided a major impetus for teachers, also from outside Poznań.

Conclusions: The Poznań Pedagogical Society was the first association gathering Polish teachers. It contributed to the revival of a group of educators in the Prussian partition. The members thereof discussed methodological, didactic, and educational issues. The Society’s greatest achievement was the publication of the first pedagogical monthly titled *Szkoła Polska* and the launching of branch offices.

Keywords: Poznań Pedagogical Society; *Szkoła Polska* monthly; Ewaryst Estkowski.